

ДО ПИТАННЯ ПРО ПЕРЕБУВАННЯ КОЗАКІВ-НЕКРАСІВЦІВ ПІД ВЛАДОЮ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Козацтво як українське так і російське завжди розглядалося як феномен саме порубіжних територій. Сучасний підхід засновано на дослідженні границь як “контактних зон”, які породжують важливий для суспільного розвитку “культурний білінгвізм”. Під “контактною зоною” розуміється специфічна форма історичного синтезу, відмінна від інших прикладів міжнародних контактів. Для “контактної зони” характерне сумісне проживання на певній території різних етнічних груп протягом тривалого історичного періоду, що передбачає співіснування та взаємодію їх культурних, релігійних, адміністративних та інших систем. В межах “контактної зони” складається специфічна мовна ситуація (що можна розуміти як специфічну власне “мовну” ситуацію, так і ширше – як вироблення властивих саме цій “контактній зоні” засобів спілкування і взаєморозуміння). “Контактні зони” формуються в умовах розмитості та рухливості кордонів (характерно для давніх та середніх віків). Як правило, оформлення державних кордонів в сучасному розумінні в нові часи призводить до знищення “контактних зон”, але надалі із зміною політичної ситуації вони можуть відродитися [1; 3-4]. Тобто, “контактна зона” – не просто територія, де не змішуючись співіснують різні етноси, а органічна та життєздатна структура зі своїми закономірностями розвитку та специфічним культурним обличчям [1; 43-44].

Козацтво сублимувало характерні риси як слов'янського, так і оточуючих етносів, перш за все тюрків-кочовиків, що вплинуло на формування його особливого психотипу та специфічного соціуму. Нестабільні умови прикордоння сприяли збереженню в регіоні незалежних або напівзалежних козацьких державних формувань, а також сприйняття ними елементів східної політичної традиції та воєнної організації. З іншого боку, сприйняття козацькими формуваннями деяких рис політичної організації тюркських народів та власне умови контактної зони призводили до застосування як кримською та османською владою, так і російським урядом типологічно подібних заходів при утвердженні як на козацьких землях, так і територіях кочовиків.

В цьому плані інтерес представляють такі козацькі утворення як запорожці та некрасівці, які протягом XVIII ст. здійснювали перехід (або робили спроби такого переходу) поряд із аналогічними переміщеннями кочових спільнот між Російською та Османською імперіями. Треба відмітити загальну недостатню дослідженість періодів перебування козацьких спільнот під впливом або на території інших держав, що можна пов'язати з нестачею джерел та ідеологічними пропатріотичними міркуваннями. Так, щодо некрасівців розробленими є сюжети: власне Булавінське повстання (1708 р.) і участь в ньому запорожців [2], соціальна боротьба на Дону [3], а також вплив їх переходу за Кубань на внутрішньополітичну ситуацію в Кримському ханстві [4]. Останнім часом російським дослідником В. Сенем зроблено спробу комплексного дослідження історії козаків-некрасівців на визначеному колі джерел, але автор уникнув всебічного висвітлення періоду перебування некрасівців під владою Криму [5, 6] і в загальних рисах повторив висновки дослідника початку ХХ ст. Ф.Щербини [7]. В українській історичній науці зацікавлення викликали зв'язок повстанців-булавінців із запорожцями а також перебування некрасівців разом із запорожцями в нижньому Подунав'ї та їх сутички на Дунаї (1770-1780-ті рр.). [8, 9].

Водночас, на наш погляд, для історико-типологічного дослідження на основі сучасних методологічних підходів до вивчення політичних структур в порубіжній зоні представляє інтерес порівняння перебування некрасівців під владою Криму (1708 р. – 1770-ті рр.) з аналогічним періодом історії запорожців – Кам'янської та Олешківської Січей (1709-1734 рр.). Потребують конкретизації умови перебування некрасівців під зверхністю хана на Кубані, час та причини переселення на Дунай, спроби повернення під російську протекцію та їх умови, зовнішньополітичний контекст та значення фактора некрасівців в російсько-турецьких відносинах тощо.

Для створення цілісної картини періоду перебування некрасівців на Кубані автором були залучені як означені здобутки української і російської історіографії, так і нові матеріали з архівів двох основних відомств Російської імперії, які проявляли інтерес до прикордонної ситуації та збирали розвідувальну інформацію – Воєнної колегії та Колегії іноземних справ (далі – КІС). Йдеться, перш за все, про воєнну розвідку, яка мала переважно оперативні завдання (Фонд 20 “Секретна Воєнна експедиція” Російського державного воєнно-історичного архіву, м.Москва), але працювала у взаємодії з КІС, яка в свою чергу мала власну розвідувальну агентуру та інформаторів як на прикордонні, так і за кордоном, в її розпорядженні був весь арсенал дипломатичного представництва за межами імперії. З фондів КІС (Архів зовнішньої політики Російської імперії, м.Москва) інтерес представляє документація воєнних і цивільних сановників, що опікувалися приєднанням земель Північного Причорномор'я і приведенням в російську протекцію кочових народів під час російсько-турецьких війн останньої третини XVIII ст. (Фонд 123 “Зносини Росії з Кримом” / Оп.2).

По можливості, не повторюючи перебіг відомих подій, варто зупинитися на зовнішньополітичних аспектах Булавінського бунту. Основною причиною повстання під проводом Кіндратія Булавіна треба вважати наступ централізованої держави на традиційні козацькі вольності, більш за все Петра I непокоїли масові втечі селян на Дон та їх свавільні поступки на прикордонні. Для цього “на городки” вводилися війська і багатьох втікачів повертали поміщикам. У травні 1708 р. на Дону, в розпал повстання, поширювалися чутки, начебто

Булавін хоче тікати за Кубань, куди писав до Гусейн-паші, що якщо цар не відступить, то вони від нього відложаться і стануть служити султану [2; 182].

Нищівна поразка повстанців у червні 1708 р. та смерть Булавіна означали поступовий розгром окремих повстанських загонів. Вмілі дії царської армії доповняли калмики, від яких саме зазнав поразки загіг Ігнатія Некрасова на Волзі. Не очікуючи остаточної поразки повстання, Некрасов із 2000 пішов за Кубань до ногайців.

Дослідники завжди відзначали не тільки вплив масштабних народних повстань від Разіна до Пугачова на зовнішню політику Російської держави, а й безпосередні зв'язки повстанців з зовнішньополітичними силами. Так, під час повстання в Астрахані 1705 р. велися переговори про укладання воєнного союзу з Кубанським нуреддіном Менглі-Гіреєм [10]. Досить можливими були зв'язки Булавіна або Некрасова напередодні переходу на Кубань з кочовиками [3].

На думку Сеня Д.В., найбільш вірогідно, що некрасівці пішли за Кубань заплановано, в чому не останню роль зіграв хан Каплан-Гірей та серескір Кубанської орди (один з родичів хана). Якщо цей перехід і не було здійснено за попередньою домовленістю, факт що хан взяв їх під свою зверхність. Друге принципове питання – чи була з цього приводу домовленість хана з султаном, адже прийняття некрасівців порушувало російсько-турецький мир 1700 р. – залишається відкритим [6; 35-36].

Треба підкреслити, що причинами виходу з-під російської влади з боку запорожців були, перш за все, наступ царизму на права, вольності і територію Запорожжя, а також посилення антитурецької та антикримської політики Петром I і закріплення Росії в Північному Причорномор'ї [11, 12]. Визнання як некрасівців так і запорожців *de-ure* підлеглими турецькій стороні відбулося в ході та після війни в російсько-турецьких домовленостях 1711-1713 рр.

Як запорожці так і некрасівці використовувалися ханами переважно як воєнна сила, в тому числі і проти підвладних непокірних кочовиків. В умовах прикордонного життя участь у внутрішніх конфліктах, які мали глибокі коріння, означала перманентний стан війни. Саме втручання у міжнаціональні конфлікти, які були надто складними, зіпсували взаємини некрасівців із сусідами. Дійсно, різниця в господарсько-культурних типах та недостатнє господарське освоєння територій як такі не складала економічної основи конфліктів, але надалі економічні протиріччя могли відігравати і самостійну роль.

Щодо можливостей інтеграції козацьких спільнот в суспільно-політичний простір Османської імперії, особливо у XVIII ст., коли могутня держава переживала структурну кризу і “живилася” гетерогенними структурними підрозділами, вже відмічалось дослідниками. На відміну від запорожців некрасівці більш тривалий час перебували за межами російської держави і не мали з нею тісних контактів. Консервації общини козаків-некрасівців сприяли можливість автономного відтворення своєї спільноти та релігійний момент – вони були старообрядцями. Також треба згадати, що некрасівці на Кубані з'єдналися з старообрядським населенням, що осіло тут ще у 1670-80-х рр., і утворилася своєрідна козацька громада. Унікальність некрасівської громади полягає в оформленні під час їх перебування на Кубані кодексу соціокультурних нормативів “Заветы Игната” [6; 80].

На думку Сеня Д.В., на Кубані некрасівці отримали достойні умови для існування – “автономне положення в суспільно-політичній структурі Кримського ханства”, де вони “свідомо обрали шлях вірного служіння хану” і т.д. Репресій та утисків з боку ханської адміністрації не було, а навпаки некрасівці виявили єдність з татарами з основних питань зовнішньої політики і отримали сприятливі умови для господарського розвитку. Д.В.Сень реконструює прояви залежності некрасівців від хана: 1) відмова від зовнішніх зносин; 2) охорона кордонів; 3) визнання хана своїм верховним правителем; 4) участь у воєнних акціях, саме надання кінноти. Також некрасівці шпигували на користь кримців, захоплювали і продавали в полон людей [6; 83]. На нашу думку, ці висновки потребують корекції.

Насамперед, неможливо чітко визначити місце некрасівців в системі державного управління Кримського ханства, яке поєднувало в собі дві різні за походженням політичні традиції: степову, що викристалізувалася досвідом існування кочівницьких політичних утворень (в цілому мають родоплемінну основу) та моделлю, на утворення якої вплинула державність турків-османів та характер турецько-татарського політичного зв'язку. Ці дві тенденції перебували в стані динамічної взаємодії, але у XVIII ст. в умовах загального послаблення Османської імперії та Кримського ханства виявляли між собою протиріччя [13]. Найімовірніше, некрасівці знаходилися в безпосередньому підпорядкуванні кубанському сераскиру, а не самому хану, що було раціональним з огляду на віддаленість власне Криму та відповідало ієрархічній структурі Кримського ханства.

Політичне і економічне положення некрасівців в Кубанській орді не було стабільним, про що свідчать чисельні спроби змінити протекцію, або місцеперебування в межах ханства. Вперше некрасівцям пропонували повернутися в російсько-турецьку війну при Анні Іоанівні (що воєнну потребу імперії з нагодою використали лише запорожці). У міжвоєнний період такої великої потреби в Росії не було, і прохання некрасівців про повернення 1752 та 1757 рр. залишилися без уваги [6; 118].

Сприятливі умови були для некрасівців за ханатів Крим-Гірея (1758-1764 рр. та 1768-1769 рр.). До призначення його на ханство вперше спричинилися заворушення серед ногайських орд, у тому числі і на Кубані [4; 129-137]. До цього був причетний сам Крим-Гірей і можливо саме тоді він зав'язав особисті стосунки з некрасівцями.

Справи в ногайських ордах та у некрасівців продовжували цікавити російську сторону. Зі звітом донського козака Ф.Кутейнікова про розвідування на Кубані влітку 1759 р. було ознайомлено воєнне командування [14], а також

подано інформацію на Січ (за копією Архіву Коша цей документ було в довільній формі опубліковано А.Скальковським [15; 345]). Так, за даними російської розвідки, некрасівці були незадоволені утисками від одного з місцевих володарів Богатир-Гірей-султана, який не корився навіть Кубанському сераскиру Сеадет-Гірею. За домовленістю з ханом некрасівці планували навесні 1760 р. переселитися в Крим поблизу міста Балаклава [14; *арк. 51-53, 62; 345*].

Та на початку 1761 р. Крим-Гірей відкрито виступив проти Богатир-Гірея за “противність і измену” і усунув його від влади, про що повідомив донського атамана Д.Єфремова у листі від 23 травня [16; 27]. І надалі некрасівці розраховували на схильність Крим-Гірея, з чим можна пов’язати їх відмову повернутися в російську протекцію на основі указу нової імператриці Катерини II від 14 грудня 1762 р. [17; 262]

У набігу на Нову Сербію 1769 р. прийняли участь кримці, ногайські орди та загін з 500 некрасівців (або як їх називали татари “кара-ігнат-козаки”). Останні, на думку спостерігача барона Тотта, були улюбленцями Крим-Гірея і перебували на положенні його особистої гвардії. В похід вони виступили із своїми хоругвами із зображенням Спасителя [18].

Дослідники точно не датують фактичне оселення та офіційний дозвіл турецької влади оселитися некрасівцям («ігнат-козакам») на території Османської імперії в пониззі Дунаю. Згадки про некрасівців у Подунав’ї у 1740-ві роки і до війни 1768-1774 рр. треба вважати випадковими, це могли бути інші піонери слов’янської колонізації – запорожці, старообрядці тощо, або окремі групи некрасівців, що змішувалися з місцевим християнським населенням. Під час війни 1768-1774 рр. запорозька флотилія брала участь в каральних експедиціях проти некрасівсько-липованського населення в гирлах Дунаю. Це може бути остаточне переселення історичного ядра некрасівців з Кубані у зв’язку із змінами в регіоні, або якась плинна частка некрасівської людності. Спонукаючи некрасівців залишити Кубань могли відкочування ногайців, які прийняли російську протекцію, з Північного Причорномор’я на Кубань (осінь 1771 р.), вихід з війни Кримського ханства та оформлення незалежності Криму в складі з ногайськими ордами (“Декларация про відділення від Порти” 1 листопада 1772 р.), а також офіційне посунення російських кордонів до р.Кубань за умовами Кючук-Кайнарджийського миру (липень 1774 р.). На сьогодні можна вважати верхньою хронологічною межею переселення некрасівців у Подунав’я, відбитою в джерелах кривавою боротьбою некрасівців з запорожцями-задунайцями 1780-х рр., що співпадає із фактичною окупацією Кубані російськими військами.

Не маючи прямих згадок в джерелах важко локалізувати некрасівців на момент їх активних спроб повернутися в російську протекцію у 1772-1775 рр. Перше звернення пов’язане з іменем слобідського губернатора генерал-порутчика Є.Щербініна, на якого було покладено встановлювати зв’язки з ногайцями та кримськими татарами. Для зручності орди було штучно об’єднано під правлінням мурзи Джан-Мамбет бей; основою договірних відносин були віддача аманатів і прийняття представника КІС [19; 170, 177]. Саме через Щербініна російський уряд диктував ногайцям умови взаємин з Росією, надсилаючи зразки клятв для прийняття в підданство нових народів [20; *арк. 209-210*], зразки імператорських грамот новим народам [20; *арк. 211-216*], зразки (форми) повноважень депутатам від ногайських орд в Крим [20; *арк. 240-241*], форми докладних “настанов” новим народам [20; *арк. 242-243*], інструкції з викладом порядку церемоній прийняття в підданство [20; *арк. 325-332*] тощо.

В січні 1772 р. ногайці остаточно розмістилися на Кубані. А у лютому 1772 р. некрасівці звернулися до Щербініна через Джан-Мамбет бей з проханням повернутися в російську протекцію. Щербінін запропонував такі умови: начальником їм буде Джан-Мамбет бей, некрасівці повинні виставити 4 аманатів – 2 будуть перебувати у Щербініна, 2 – у Джан-Мамбет бей; присягу в них прийме Джан-Мамбет бей; на остаточне рішення, на яких підставах приймаються некрасівці, треба чекати резолюції імператриці [20; *арк. 58-59*]. Пропозиція некрасівців могла зацікавити російський уряд з огляду на плани 1770-1771 рр. утворити на Кубані з ногайських орд альтернативне Кримському ханству залежне від Росії Кубанське ханство [21]. Та обставини швидко змінилися, від Османської імперії відділився Крим і питання статусу Кримського ханства та підлеглості ногайських орд вже розглядалося в сукупності. Є.Щербініна з літа 1772 р. відряджено в Крим для “встановлення незалежності півострова”. В зв’язку із невизначеністю міжнародної ситуації питання некрасівців не було вирішено.

Саме суперечливість процесу централізації та необхідність враховувати політичні традиції новоприєднаних територій і народів призводила до таких казусів в російській політиці, як східний в своїй основі звичай брати аманатів, що мало місце, починаючи ще за Івана Грозного при відносинах з ногайцями (як і іншими кочовиками) [22; 626]. Характер ногайсько-руських політичних зв’язків полягав у шерті всіх більш-менш значних мурз на вірність російському государю (за російськими джерелами XVII ст. – “підданство”) та організації контролю за виконанням зобов’язань, що найчастіше обмежувалася видачею аманатів. Залежність від Росії полягала у підтримці зовнішньої політики, в цілому зберігалася самостійність, не передбачалося ніяких виплат чи повинностей.

Взагалі можливість переходу некрасівців на умовах Щербініна виглядає сумнівно. Водночас пропозиція взяти аманатів показує сприйняття російськими сановниками козацьких спільнот на зразок прикордонних кочовиків.

Знов просяться некрасівці в російське підданство у 1775 р., що зафіксовано в “Архиве Государственного Совета” від 27 квітня за реляцією П.Румянцева. Розгляд справи відкладено до консультацій з Щербініним. Та в загальному контексті роботи Державної Ради не було зацікавлення у прийнятті ще однієї парамілітарної структури, адже вже кілька засідань обговорювалися скарги сусідів і воєнного командування на запорожців і претензії запорожців на повернення їм їх земельних вольностей в повному обсязі і врешті 7 травня прийнято остаточне рішення про знищення Січі. Надалі некрасівцям дали однозначно негативну відповідь [23; 312]. Можна припустити, що звернення некрасівців до Росії про протекцію навесні 1775 р. якраз і було скероване планами Туреччини перевести їх в Подунав’я з Кубані після реальної втрати цього регіону за Кючук-Кайнарджирським миром (1774 р.).

В умовах встановлення протягом XVIII ст. фіксованих кордонів між Російською та Османською імперіями зміни протекції та переміщення як кочовиків так і козаків в прикордонній смузі жорстко поставили питання приналежності території їх розселення. Тепер зміна протекції означала лише зверхність над людністю, а держава-протектор по можливості визначала територію відповідно господарським потребам та наближену до традиційного поселення. Таким чином, і некрасівці від своїх протекторів отримували для поселення території – спочатку від Кримського ханства на Кубані, потім від Османської імперії в Подунав'ї, з переходом під владу Росії окремі групи некрасівців оселялися в різних козацях військах від Північного Причорномор'я до Кубані (знов!).

Про плінність і можливу політичну та територіальну розпорошеність некрасівського населення свідчать не тільки його рухливість в межах Османської імперії протягом XVIII ст., а й розтягнутий майже на століття процес повернення на російську територію (до 1920-х рр.). Тебто міграції некрасівців можна розглядати як тяглий природний процес взаємопроникнення суспільних структур в порубіжній зоні.

Таким чином, козацькі формування мали в політичній організації спільні риси з іншими порубіжними, в тому числі кочовими суспільствами. Це серед іншого проявлялося в сталих формах їх інкорпорації в структури Російської та Османської імперій. У XVIII ст. процес поглинання нестійких порубіжних політичних організацій крупними державами відбувався у відповідності і закріплювався двосторонніми та міжнародними домовленостями.

Джерела та література:

1. Контактные зоны в истории Восточной Европы: перекрестки политических и культурных взаимодействий. (Институт российской истории РАН. Матер. конф., ноябрь 1994 г.) / Под ред. Некрасова А.М. – М., 1995.
2. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т.15 // Соловьев С.М. Сочинения. В 18-ти книгах. – Кн.VIII. – М., 1993.
3. Подьяпольская Е.П. Восстание Булавина (1707-1709 гг.). – М., 1962.
4. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. и до присоединения его к России // Записки Одесского общества истории и древностей. - Т. 15. - Одесса, 1889. – С.20-403.
5. Сень Д.В. Социальная и военно-политическая история некрасовских казаков (1708 г.-конец 1920-х гг.). / Автореф. дис. на соискание ученой степени к.и.н. по спец. 07.00.02. – Краснодар, 1999.
6. Сень Д.В. "Войско Кубанское Игнатово Кавказское": исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г.-конец 1920-х гг.). – Краснодар, 2001.
7. Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. – В 2-х томах. – Т.1. – Екатеринодар, 1910.
8. Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Невичерпні джерела пам'яті. – Одеса, 1998. – Т.ІІ. – С.39-46; Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво. - К., 1994; Бачинский А.Д. Основные этапы крестьянской колонизации Буджацкой степи и низовой Дуная в XVIII-начале XIX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. –1964 год. – Кишинев, 1966; Бачинский А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994; Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на Півдні України. 1775-1869. – Одеса, 1995; Маленко Л. Переселення колишніх "некрасівців" на землі Азовського козачого війська в 30-х рр. XIX ст. // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.2. – Запоріжжя, 1996. – С.115-124; Каюк С.М. Задунайська Січ: спроби запорожців продовжити свою історію за межами первісної території // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Вип.VIII. – Запоріжжя, 1999. – С.255-259; Мільчев В.І. Запорозці та некрасівці у пониззі Дунаю. 1780 р. (За матеріалами Російського державного архіву давніх актів) // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції "Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району". 10-11 жовтня 2002 р. – Нікополь – Запоріжжя – Херсон, 2002. – С.167-173.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. В 3-х томах. – Т.3. – К., 1991.
10. Голикова Н.Б. Астраханское восстание 1705 г. – М., 1975.
11. Субтельний О. Мазепинці: український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
12. Станіславський В. В. Політичні відносини Запорозької Січі та Кримського ханства напередодні Полтавської битви // УЖ. – 1998. – №1. – С.76-86.
13. Грибовський В. В. Ногайські орди в системі державного управління Кримського ханства // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету– Вип.VII. –Запоріжжя, 1999. – С.44-49.
14. Звіт (доїзд) донського козака Федіра Кутейнікова про його розвідування у кубанській орді, з поданням відомостей про внутрішні распри і бажання кількох орд та некрасовських козаків відкочувати з Кубані до Криму, 6 серпня 1759 р. // Російський державний архів, г.Москва (РДВІА). – Ф.20. – Оп.1. – Спр.1165.
15. Скальковский А.О. Секретная переписка Коша Запорожского (1734-1763) // Киевская старина. – 1886. – №2. – С.327-349.
16. Абросимова С.В., Мищик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII-XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.3. – Запоріжжя, 1998. С.7-29.
17. Фелицын Е.Д. Сборник архивных материалов, относящихся к истории Кубанского казачьего войска и Кубанской области. – Екатеринодар, 1904.
18. Memoire du Baron de Tott sur les Turcs et les Tatares. – Amsterdam, 1785.
19. Кочераев Б.-А.Б. Ногайско-русские отношения XV-XVIII вв. – Алма-Ата, 1988.
20. Татаро-крымские дела 1772 г. Реляции посланного для переговоров с крымскими татарами генерал-поручика Щербинина // Архив внешней политики Российской империи, г.Москва (АВПРИ). – Ф.123. Сношения России с Крымом. – Оп.2. – Спр.27.
21. Феофилактова Г.М. Крымский и грузинский вопросы в русско-турецких отношениях (1768-1783 гг.) // Вопросы отечественной истории. – Краснодар, 1995. – С.98-105; Феофилактова Т.М. Кубанский вопрос в русско-турецких отношениях 1768-1783 гг. // Вопросы истории и филологии. – Ростов-на-Дону, 1974. – С.70.
22. Трєпавлов В.В. История Ногайской орды. – М., 2002.
23. Архив Государственного Совета. – В 4-х томах, в 9-ти частях. – СПб., 1869-1892. – Т.І. Ч.2. Совет в царствование Екатерины II (1768-1796). Отделение юридическое. – СПб., 1869.